

Rahvas ja inimsus

Ilmar Vene

Ennekõike tähendab ilmalikkus inimüste vaimuõudude mittetunnistamist; ülimad väärtused, millele kõik lihtsurelikud peavad end allutama, tuletatakse inimsusest. Aga tuletajaid on otsatult palju ja nende väärtustamisviis pole ühesugune. Sellest johtub tulemuste mitmekesisus: kord tunnistatakse üht, siis jälle teist ülimust. Alljärgnevad leheküljed tahavad näidata, kuidas on selgitustöö viimaseil sajandeil kulgenud: esialgu taheti, et ülim seisund kuuluks inimsusele, kuid miskipärast on see üliväärtus pidanud rahva ees taanduma.

Üldse kaasab ilmaliku kõlbluse kehtestumine mitmeid küsitavusi: mida arvata näiteks kahetsemise võimalikkusest? Sellel on mõtet, kuni me usume, et hing, püüdes inimüsesuse hindava pilgu all, saab kahetsedes puhtamaks, sellal kui puhtanisti inimsisene, määratlematuks muutunud meeleparandus, kahetsus kui selline, mandub vaatamänguks. Jäägu õigus paavstile, kes alusetult palub hukka mõistetud inimhingede pärast; ta ju usub, et nood iialgi ei kao. Aga mida arvata „vabandamistest”, millega inimhinge põgususes üdini veendunud isikud heastavad koletuid kuritegusid? Nõukogulikes oludes võidi kandidaadikraadi kaitsmist defineerida ka humoristlikult: „Paar tundi häbi ja eluaegne pension.” Paar tundi kestev vabandamine oleks karikatuur; paarist minutist, mille vältel kõrge volinik laused lehekeselt ette loeb, piisab täiesti. Toiming on kaheldamatult alandav (niisiis jumalale meelepärane), kuid samas mõjub leevendavalt teadmine: lauseid ette lugedes täidab volinik oma töökohuseid, väljendades ühtaegu teda volitanud r a h v a tahtmist.

Ilmalikustumise hea külg väljendub äratundmises: kuritegude eest vastutavad a i n u l t inimesed, kõrvaliste jõudude kaela ei saa süüd veeretada. Paraku pole see äratundmine vaba kitsaskohtadest. Kuidas sõidida kuritegudega „inimsuse vastu”, kui inimsuse olemust määratlevad üksikud inimesed, igaüks isemoodi, kuid ühesuguse õigusega? Varasematest aegadest, mil vastavaid seadusi veel polnud, mäletame Saksamaa apologetide otsuseid: Nürnbergi protsessi tulevat võtta võitjate kohtuna võidetute üle. Oleks ehk õigem, kui peaksime toda kohtumõistmist täisilmalikuks muutunud ühiskonna kaasnähtuseks. Veel 19. aastasajal ei saanud kellelegi pähe tulla, et s õ j a s toime pandud kuritegusid tuleks vaagida kohtus. Dostojevski, olgugi väsimatu jumalaotsija, esitab oma publitsistikas näiteid türklaste metsikustest, et seejärel langetada lapidaarne otsus: Türgi ohvitserid, kelle käsul barbaarsused toime pandi, tuleks maha lasta! Üldreeglina aga ei mindud sellenigi; oli ju sajandeid jätkunud traditsioon kõigile selgeks teinud: roimad on sõdadest lahutamatud, kuid karistada saavad roimarid ainult kirjanikelt, kes pärast sõda hakkavad „paljastavaid” lugusid kirjutama. Kahekümnenal sajandil seevastu ilmus sootuks uus olukord: elanikkonna juurdekasv, ühiskondlik organiseeritus ja jumaluseks ülenenud rahvas saavutavad koostöös nii suuremõõtmelisi tulemusi, et uus lähenemisviis osutub mõõdapääsmatuks. Senise ajaloo suurim heitlus tõi mõtlemisse uue, varasematele aegadele tundmatu mõiste: sõjakuriteo, kuriteo inimsuse vastu.

Jumaluseks ülenenud rahvas, ennist vilksatanud, võib ehk kõhklevaks teha; oleme ju mineviku nii küllusliku naeruga ära saatnud, et isegi tollaste oskussõnade kasutamine mõjub kohatult. Aga tähiste uuenemine ei tarvitse tingimata olemuste teisenemist põh-

justada; hüve idee vahetas välja jumalus, kellele omakorda järgnes ülim olend, kuid kujutlused ülimast kui inimvaimu suunajast nende vaheldumiste jooksul oluliselt ei muutunud. Katsume siis alljärgnevalt kirjeldada, kuidas on viimase kahe sajandi jooksul selgunud, kellele peab ilmalikus ideoloogias kuuluma esimene.

Vaatluse alla tuleb seega uusaja teine, Suurele Prantsuse revolutsioonile järgnenud osa. Ootuspäraselt said üldelddused paika juba enne suursündmust; Rousseau õpetuses nimelt tunnistatakse küll Ülimat Olendit, ammuse jumala ilmalikku sünonüümi, kuid uued ja tegelikud ülimused on mõtlejal esitatud kahes peateesis. Esiteks: inimene sünnib vabana, aga ta on kõikjal ahelais; ja teiseks: rahvas ei eksi kunagi.

Sündmused, mis järgnesid Bastille' purustamisele, kulgesid teatavasti nii ebaühtlaselt, et tänase päevani pole üksmeelt, millest peale revolutsioon lõppenuks lugeda. Aga täiesti olenemata sellest, kas lõpetuseks märkida 1794. või hoopis 1815. aasta – mõlemal juhul tohime tõdeda, et hilisemat järellugu kujundavad inimesed jaotusid kaheselt: ühed olid uuendustega rahul ja pidasid neid jäädavaks, teiste meelest jäi revolutsioon nii-öelda pooleli. Ja mõistagi polnud neil raske oma suhtumist põhjendada; vabadus oli ju saavutatud, kuid täiusest jäi niihästi inimeste kui ka rahvaste seisund esialgu kaugele. Sellest, et saavutuste hindamisel puudus üksmeel, parem ei räägigi. Napoleon oli vabaduse vaimu avardanud kogu Euroopale, kuid idapoolsete riikide valitsejad võtsid seda suure õnnetusena; nad sõlmisid koguni „püha liidu“, et hädade kordumist ära hoida.

Suursündmusele järgnenud arengut hakkasid kujundama esmajoones rahulolematuse kandjad; selles seisneb põhjus, mis pärast arengulooline ühtekuuluvus on tagantjärele peaaegu adumatu. Palju neid ikka on, kes praegu mäletaksid, et Saint-Simoni viimane, surmajärgselt ilmunud teos kandis pealkirja „Uus kristlus“? Ei teata enam, et uuenduste jätkamise taotlejaid nimetas Goethe „sänsimonistideks“. Auguste Comte'i, Saint-Simoni suurimat õpilast, tuntakse nimepidi hästi, kuid tema „inimsuse religiooni“ võetakse paremal juhul mõtteloolise kurioosumina. Asi on selles, et tulevast ühiskonda kavandades võttis Comte aluseks katoliikliku traditsiooni: kristlikele tähendustele anti ilmalikud tähised ja sellega uuendamine piirduski. Comte käitus jesuiitide kombel, kes olid 17. sajandil avastanud, et Hiinas tunnistatakse kristlust konfutsiaanluse nime all.

Tõsimeelsed, tulevikku tõeliselt kujundavad uuendajad ei kannata konformiste silmaotsaski. Ja seepärast oli Comte'i pseudokristlus juba ette ajaloo prügikasti määratud; uuele Euroopale paneb aluse „Kommunistide liit“, kelle liikmed ei tahtnud kristlusest midagi kuulda. Utoopiline sotsialism vormitakse 19. sajandi jooksul teaduslikuks; teadus aga, nagu üldiselt teada, algab religioosse ebausuga tõrjumisest.

Ristiuse eitav üldhoiak ei tähendanud demokraatliku meelsuse tõrjumist; selles osas meenutas olukord varakristlusele omast üldsuhtumist: ole juut või hellen – kristluse tunnistamine teeb kõik inimesed võrdseks. Internatsionalism on iga tõelise religiooni esmane tunnus. „Kommunistliku partei manifestis“ räägitakse klassidest, mitte rahvastest; rahvastevahelisi erinevusi arvestatakse niivõrd, kui võrd klassid pole nende arengus ühesugust osa etendanud.

Aga ühtaegu ei tuleks unustada, et internatsionaalse vaimu sündi saadab rahvuslik ärkamine. Kogu 18. sajandi jooksul polnud Saksamaa ja Itaalia killustatus kedagi häirunud, kuid pärast suurt revolutsiooni tehakse miskipärast avastus: Euroopa kaks keskset rahvast (üks paganliku, teine Püha Rooma Impeeriumi järeltulija) on ikka veel ühinemata. Internatsionaalse töörahva võitlus ja kahe suurrahva ühinemine kulgevad paralleelselt. Esimese arengujärgu lõpetust märgib Prantsuse-Preisi sõda: suurrahvad saavad ühte ja rahvusvaheline tööklass tutvustab end maailmaajaloolise jõuna.

Nõukogulikus ajalooteaduses oli tavaks võtta Pariisi kommuuni „uusima aja“ algusena; ja peab tunnistama, et tollaste põhitõdede seisukohalt kujunes üldpilt loogiliseks: uusaeg

on kapitalistide hegemoonia ajastu, kuid see saab võimalikuks tänu proletariaadi, kapitalismi hauakaevaja ilmumisele. Uusima aja juhatab sisse proletariaadi hegemoonia ja selle valitsedes luuakse alus tulevasele, igavesti jätkuvale õiglusele.

Viimased aastakümned on säärase üldkujutluse toimet jõudsasti kahandanud, aga sellega pole öeldud, et kõnealusel sündmusel puuduks igasugune järelmõju. Enamgi veel: aasta 1871 kuulub Euroopa ajaloos kõige olulisemate hulka; selle kasuks kõneleb mitmeid tõsiasju.

Esimene nendest: Pariisi kommuun, kulmineeruv lõpetus rahutustele, mille poolest varem olid iseäranis silma paistnud 1830. ja 1848. aasta, mõjus ennekõike ehmatavalt; progressiivselt meelestatud inimesed jõudsid äratundmisele, et mõõdukus ei tule alati kahjuks isegi mitte õigluse eest võideldes. Selle äratundmise ajal kujunesid järgnevad aastakümned esimesest arengujärgust märgatavalt erinevaiks. Esimest arengujärku oli varjundanud kommunistlik, s. t. avalikult religioosne meelestatus; eraomand, mille aastatuhandeid jätkunud toime oli jumalikku inimloomust moonutanud, pidi jäljetult kaduma, et inimene ühisomandi valitsedes oma algse täiuse tagasi saaks.

Pariisi kommuun ehmatab võitlejad kainemaks ja lootused ühisomandi tervendavale mõjule kahanevad. Kommunismi mõiste osutub kompromiteerituks ja „sotsiaaldemokraatia“, s. t. ühiskondliku õigluse nõue, muutub ainuvalitsevaks. Karl Marx püsib endistviisi suur, kuid tema õpetuse revolutsioonilisest teravikust („Lööb kapitalistliku eraomandi tund!“) püütakse mööda vaadata. Nõukogude ajal tavatseti tollast ebalust märkida mõistega „revisionism“.

Teadagi võrsus Pariisi kommuun Prantsuse-Preisi sõjast, suursündmusest, millega rajati alus Saksamaa ühendamisele. Ja just see ühendamine osutub järgnevate aastakümnete jaoks kõige olulisemaks; tuleb ju selle käigus ilmsiks, et kahe üliväärtuse vastasseisus, internatsionaalne inimsus *contra* rahvas, peab võit jääma viimase päralt.

Selles veenab iseäranis Marxi ja Engelsi kirjavahetus; juba 15. augustil 1870. aastal kirjutab Engels oma geniaalsele sõbrale, et „meie omad võiksid“ muule lisaks „tegutseda Elsassi ja Lotringi igasuguse annekteerimise vastu“; andvat ju Bismarck mõista, „et tal on kavatsus neid Baieri ja Badeni külge liita“. Kümnekond päeva hiljem aga kuulutavad Marx ja Engels „Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Komiteele“: „Kui nad võtavad ära Elsassi ja Lotringi, siis hakkab Prantsusmaa koos Venemaaga sõdima Saksamaa vastu. Sellise sõja hukatuslikke tagajärgi pole tarvis selgitama hakata.“

Selgitused olid ju ülimalt tarvilikud, kuid rahvustunde vastu ei suutnud nad vähimatki. Naiivne oleks arvata, et Bismarck ei saanud aru, mis kaasub Elsassi ja Lotringi annekteerimisega; ta mõistis seda väga hästi, kuid samas tal polnud kahtlust, et ü h i n e n u d Saksamaa suudab vastu seista kogu Euroopale. Oli ju väike Preisimaa mõne kuuga kogu maailmale näidanud, kui hädine on Prantsuse impeerium tegelikult; ühinenud Saksamaa, arvas Bismarck, pühib sellise vastase kõrvale mõne liigutusega.

Kuid mispärast häirisid sellised asjad Marxi ja Engelsit? Sellepärast, et nende elu mõte seisnes uue ideoloogia kuulutamises. Kristlikku sõgedust saatsid ootuspäraselt mõttetud verevalamised, kuna vaimulikud olid sõdade tõrjumisel piirdunud tühipaljaste fraasidega. Teadusliku sotsialismi valitsedes polnud säärasel arulagedusel kohta. Mis mõtet oli sotsiaaldemokraatide internatsionaalsel liikumisel, kui nad isegi mitte sõdade vallapääsu ei suutnud takistada?

Nii saab teoks rahva esimene pealejäämine: sakslased teavad, et nad Prantsusmaad lubamatul viisil alandades muudavad uue sõja möödapääsmatuks, kuid hirmu see neile ei tee; pole ju kahtlust, et võit uues, veel puhkemata sõjas kujuneb veelgi kergemaks. Kujutus „välksõjast“, mida Saksa strateegid 20. aastajal kultiveerisid, ei ilmunud juhuslikult.

Kujuteldav vägevus eeldas ootuspäraselt põhjalikke ettevalmistusi; selles on põhjus,

miks sotsiaaldemokraatide liikumine ei jõua pärast Prantsuse-Preisi sõda enam kulminatsioonipunktideni. Enne sõda olid Pariisi tänavad alatas barrikaadidega kattunud, kuid alanduse järel algab äratuntav mõõn. Ju siis pärast sõda oli sootuks uus olukord ilmunud: niihästi prantslased kui ka sakslased, kes varem olid võidelnud rahvusetu klassivaenlase vastu, olid lõpuks teada saanud, kes on nende tõeline vaenlane. Valitsused ja töölisklass tegutsevad unisoonis: esimesed teevad kõik, et leida tulevase liitlase, sellal kui teine näeb palehigis vaeva, et sõduritel eelseisvas sõjas relvadest puudu ei tuleks. Marx ja Engels on jätkuvalt ühenduses rahvusvahelise töölisliikumise juhtkujudega, aga see mõttevahetus ei tõuse teoreetilisest tasandist kõrgemale. Uusimat kogu liikumises märgib ehk see, et Marx ja Engels, venelaste suhtes tõrjuvad, hakkavad huvi tundma Venemaa vastu. Põhjus on selles, et venelaste osatähtsus revolutsioonilises liikumises pidevalt suureneb. Isegi noor Vladimir Uljanov jõuab 1895. aastal Euroopasse ja unistab kohtumisest Friedrich Engelsiga.

Ennekõike olid venelased huvitatud oma kodumaa vabastamisest, Euroopa internationalistid aga pingutasid jõudu, et saabuvat sõda ära hoida. Kui on üldse verevalamist, mille vallandumine kedagi ei üllatanud, siis küll too, mida hiljem hakati „maailmasõjaks” nimetama; nime leidmisega sai hakkama literaat, kellele turgatas pähe, et sõjas on osalenud kõik viis maailmajagu. Siiski oli esmajoones tegemist jõukatsumisega Saksa impeeriumi ja Prantsuse vabariigi vahel: just tollega, mida Marx oli juba 1870. aastal ette kuulutanud. Suureks (enne „maailmasõja” ilmutumist iseloomustati nähtust „suure sõjana”) kujunes heitlus sellepärast, et verevalamiseks tervelt nelja aastakümne jooksul t e a d l i k u l t valmistuti.

Kavandatava suurürituse tulemuste enneolematu oli juba etteaimatav; tänu Marxi ettekuulutusele teadsid sotsiaaldemokraadid asjade käiku suurepäraselt ja seepärast tehti kõik, et internatsionaalne vendlus natsionalismile uuesti alla ei jääks. Kõige suurejoonelisemalt on kogu see problemaatika esitatud Roger Martin du Gardi neljaköitelises suurromaanis; rahakad võimukandjad ihkavad üleüldist verevalamist, kuid sotsiaaldemokraatide ühisrinde tõttu pole selle vallandamine kerge: veel teose epiloogis, kui sõda juba käib, loobib romaani peategelane aeroplaanilt lendlehti, milles klassivendi keelitatakse sõgedast natsionalismist loobuma.

Sotsiaaldemokraadid olid teinud oma parima, kuid kõikvõimas rahvustunne polnud sõnadega võidetav; Jacques Jaurèsi, viimase takistuse sõja puhkemise teel, laskis palgamõrvar maha ja sellega oli sotsiaaldemokraatide toetus oma maa valitsusele tagatud. Juba mainitud Vladimir Uljanov, praegu üldiselt tuntud Lenini nime all, oli sellest renegaatlustest nii nõrkinud, et hülgas sotsiaaldemokraatia ja hakkas end „kommunistiks” nimetama; see ei tähendanud vähemat kui tagasipöördumist algse, „Kommunistide liidust” lähtuva traditsiooni juurde. Peatselt saavad sõja kuulutamised üldsusele teatavaks ja saksa sõduritega koormatud vagunid alustavad teed Prantsuse piiri poole. Patriootiline meelestatu avaldub raudteejaamas nii ülevoolavalt, et Houston Stuart Chamberlain, Versailles’ prantslaseks kasvanud inglase ja Hitleri tulevane „ristiisa”, teeb otsuse hakata sakslaseks ning jääb sellele elu lõpuni truuks.

Seda, kui väga olenes „maailmasõda” prantslaste allajäämisest Napoleon III ajal, tõendab isegi asjade väline kulg, täpsemalt hilisemad jäljendused. Bismarckil oli korda läinud teha sõja kuulutajaks Prantsusmaa ja pärast võidukat lõppu võeti see aluseks kontributsiooni nõudmisel; täpselt samuti kandsid prantslased 1914. aastal hoolt, et sõja kuulutaks tingimata Saksamaa, ja 1918. aastal krooniti seda saavutust määratu kontributsiooni nõudmisega. Prantsusmaad alandades polnud Bismarck mõõtu pidanud ja „maailmasõja” lõppedes vastati sellele vääriliselt: prantslased tegid kõik, et sakslased võtaksid Versailles’ rahulepingut ainult vaerahuna.

Nagu Prantsuse-Preisi sõja kõrvalsaaduseks oli kujunenud Pariisi kommuun, nii võrsutas Esimene maailmasõda Venemaal kõigepealt Veebruari- ja hiljem koguni Oktoobrirevolutsiooni. Siitpeale astub vastasseis (inimsus *contra* rahvas) kolmandasse ja viimasesse faasi.

Esmapilgul jääb mulje, et sotsiaaldemokraatia varasematele nõrkustele tehakse jäädav lõpp; hoolisid ju Trotski ja Lenin ainult kõigi rahvaste vabastamisest. Maal valitseb anarhia ja nälg, kuid selle juhid, mõteldes esmajoones kõige tähtsamast, loovad otsekohe alustala tulevasele maailmale: kolmanda ja tõelise kommunistliku internatsionaali, mis edaspidi saab üldtuntuks Kominterni nime all. Kõigil rahvastel, mõistagi võrdõiguslikel, oli ühesugune õigus ka kirjakeelele; selle loomisel võeti aluseks ladina tähestik; Venemaa üleminek ladina alfabeedile jäi lähema tuleviku ülesandeks. Trotski „permanentne revolutsioon” saab edaspidi tuntuks „maailmarevolutsioonina”; see pole muud kui loov arendus Marxi ja Engelsi aksioomile, mille kohaselt revolutsioon saab võita ainult tähtsamates riikides korraga.

Paraku sundisid sisemaalsed olud maailmarevolutsioonilist vaimustust ohjeldama; oli ju maailmasõjale järgnenud Venemaa kodusõda põhjustanud kohutava anarhia, millele liiati aitas kaasa juhtide revolutsiooniline meelestatus. Marxi kuulsa ettekuulutuse („Eksproprieerijad eksproprieeritakse!”) tõlkis Trotski vene keelde, võimendades seda käskiva kõneviisiga: *Grab nagrablennoe* (röövi röövitut)! Kõigele krooniks mõjus pärssivalt Lenini varajane surm; juba saatusliku haiguse kõrgpunkti jõudes (haiguse põhjus saab olla ainult „spetsiifiline”, konstateeris Behterev) kerkis küsimus, kes kujuneb tulevase hiigelriigi ainujuhtijaks. Trotski, internatsionaalse meelsuse kandja, mõtles lakkamatult kogu inimkonna vabastamisest, sellal kui Stalin (nagu Trotski „Autobiograafias” korduvalt toonitatakse) oli huvitatud rahupõlve saavutamisest ühes riigis. See ongi kriteerium, mille järgi bolševikke ennist osutatud teoses hinnatakse: „Võib kehtivaks kuulutada reegli: bolševikud, kes sõja ajal olid patrioodid ja pärast Veebruarirevolutsiooni demokraadid, on nüüd stalinliku natsionaal-sotsialismi pooldajad.”

Tsitaat seletab, mispärast pidi välismaale pagendatud Trotski „neljanda internatsionaali” organiseerima; mandus ju „komintern” stalinlikuks agentuuriks, millega tavatseti hirmutada lojaalseid eurooplasi. „Maailmarevolutsioon” aga muutus suisa ohtlikuks mõisteks; Vladimir Voinovitš, nõukogude kirjanik, on meenutanud, kui ketserlikuks peeti kolmekümnendail aastail kujutlust, et kommunism saab võita ainult kõigis maades korraga; õnneks jõudis kirjaniku isa selle väärdõpetusega esineda veel 1936. aastal (mitte 1937.) ja ta pääses viie laagriaastaga.

Toodud tõsiasiad seletavad, miks jutud ladina tähestikule üleminekust pidid kolmekümnendail aastail vajuma aegunud kurioosumite hulka. Vähe sellest; nagu üldiselt teada, kujunes kolmekümnendate aastate lõpp väikerahvaist pärinevatele intelligentidele lausa hukatuslikuks. Põhjus seisneb selles, et nad olid „kodanlikud natsionalistid”, s. t. inimesed, kelle tegevus võis aeglustada väikerahvaste sulandumist suure vene rahva hulka. Sulandumine aga – kas polnud Rahvaste Juht ise oma isikliku eeskujuga tõendanud, et sellest kõrgemat ei saa midagi olla? Stalin ei kannatanud, kui teda püüti Kaukaasia vaimuvaraga kostitada; sellistel puhkudel tavatses ta öelda, et talle kui „vene kultuuri inimesele” jääb too kraam „võõraks”. See isiklikku laadi eripära seletab, miks „kodanlikke natsionaliste” ja „kosmopoliite” kuni tema valitsemisaja lõpuni nii ägedalt tõrjuti. Esimeste surmapatt on ülalpool juba vilksatanud: tunnistati ainult rahvuslikkust, mille kandjad nägid ideaali sulandumises vene rahvasse. Teised seevastu, rahvustest kõrgemale jääjad, seostusid esmajoones trotskismi ja juutlusega. Ka välismaale pagendatuna õnnestus Trotskil Stalini peavastaseks üleneda; Hispaania kodusõja aastail võimutsesid stalinistid ainult Madridis, Barcelona kuulus trotskistidele. Vabariiklased kaotasid, kuna

lääneriigid ei tahtnud neid abistada, aga Rahvaste Juht arvas nurjangu põhjustajaks Trotski ja 1940. aastal pidi permanentse revolutsiooni teoreetik oma kahjurliku tegevuse elu hinnaga lunastama.

Niisiis märgivad kolmekümnendad aastad lõpetust: rahvas oli kerkinud nii kõrgele, et inimsus ei tulnud tema konkurendina kõne allagi. Elanuks Rousseau tol heroilisel ajal, siis tal oluks võimalus veenduda, et rahvas tõesti eales ei eksi. Aga rahva esimene Venemaa piires on adutav alles nüüd, tagantjärele; kolmekümnendate aastate Euroopa nägi Moskvast internatsionaalse vendluse keskust, inimkonna tulevase õnne kavandajat. See ei vääriks ju mainimistki, kui arvatav internatsionaalsus poleks kaasa aidanud rahva ainulisele ülene-misele, iselaadsele apoteoosile, mis esimest ja viimast korda sai teoks kolmekümnendate aastate Saksamaal. Täna päevani imestatakse, kuidas sai „luuletajate ja mõtlejate rahvas” laskuda rahvuse sakraliseerimiseni; tähtsa tegurina aitas kaasa anarhia, mis sai suuresti indu teadmisest, et üsna-üsna lähedal, kohe Poola riigi taga, rajavad inimesed alusmüüri inimkonna helgele tulevikule. Lenin oli kuni lõpuni jäänud truuks veendumusele, et esimese suurvõidu saavutab proletariaat Saksamaal, kuid kahjuks ei leidnud inimliku alatuse määr seejuures väärilist arvestamist: saksa proletariaadi juhid mõrvati ja sealset revolutsioonilist tegevust tabas ajutine halvatus. Seda teravamalt talletas nood alatused töörahva ajalooline mälu; tööliste kokkupõrked politseiga muutusid Saksa linnades nii ägedaiks, et surmajuhtumid polnud haruldus; pinge võimendus selleni, et töörahva eestkõnelejad esinesid avaliku ähvardusega: ühe tööliste tapmise eest tapetakse kaks politseinikku. Veel 1932. aastal organiseerisid Walter Ulbricht ja Erich Mielke ühe sellise paarismõrva, et seejärel NSV Liitu põgeneda. Säärase korratuse taustal hakkas diktatuuri hõnguga režiim tunduma millegi positiivseks. Konkreetsemat laadi asjaolud olid aiva Hitleri võimuletuleku vastu; Klaus Mann on kirjeldanud, kuidas ta, olles Hitlerit kohvikus näinud, lõplikult rahunes: oli ju vaatepilt teda veennud, et too jämeda ninaga mees ei saa kuidagi võimule tulla. Hindenburgil oli ei-tea-kust esile kerkinud poliitiku jaoks ainult üks tähis: „böömi jefreitor”. Koguni Hitlerit ennast pani võimalus saada kantsleriks ajuti hämmastama. Seda suuremat osa etendas „rahvuse taassünd”; üldrahvalik vaimustus, mis oli eelnenud rahva ühinemisele, s. t. sünnile, uuenes sellisel määral, et kõikvõimas voog (Rousseau ütelnuks: „üldine tahe”) uhtis minema kõik takistused. Peagi selgus, et Saksamaad suudab juhtida ainult Adolf Hitler, ja Hindenburg oli sunnitud alla kirjutama määrusele, millega „böömi jefreitor” ülendati kantsleriks.

„Rahvuse taassünd” pühitseb rahva sakraalseks. Ootuspäraselt põhjustab selline ülen-damine ohtralt muudatusi, nii suuremaid kui ka väiksemaid. Väiksemad saavad väljenduse riigimasina korrashoies ja sotsiaalses järelevalves: nn. klassivõitluse vinetused kaotab rahvussotsialismi päike otsekohe. Aga need pisiasjad pole enam kui suure reformi, s. t. rahva sakraliseerimise kaasnähtus. Kõnealune ärapähitsemine omakorda seab sakraliseerijad vastamisi küsimusega äravalitud rahvast. Äravalituid, nagu nimigi juba ütleb, saab olla ainult üks; niisiis kujuneb sakraliseerimise eelduseks äravalitud rahva põhimõtteline vaenamine. Juut olevat „antikristuse kehasus”, öeldakse Goebbelsi päevikus. Tuletise seaduspärasust tõendab Dostojevski, kes on vene rahvast sakraliseerides jõudnud täpselt sellesama formuleeringuni.

Rahvussotsialismi järellugu on nii tuntud, et sellele pole mõtet sõnu raisata; niipalju ainult peaks väärima meespidamist, et areng kulges samas suunas niihästi natsionalistlikul Saksamaal kui ka internatsionalistlikus Nõukogude Liidus. Mõistagi pidi see juba kolmekümnendail aastail üldiselt silma hakkama. Isegi Demjan Bednõi, vana leninlane, tõi Pravda toimetusse oma poeemi, esitades seda kellegi Rotkämpferi loomunguna ja andes oma „tõlkes” mõista, et olukord NSV Liidus ei erine hitlerliku Saksamaa omast. Stalin luges teose läbi ja volitas toimetajat vastama, et ta on kõigest aru saanud, kuid

jättis autori siiski karistamata. Praegused vaidlused, mille käigus tõestatakse, kui väga erines Nõukogude sotsialism Saksa fašismist, on seega õige anakronistlikud. Mispärast peaks internatsionaalne vendlus põhiline olema, kui seda juba Trotski jõudis nimetada „natsionaal-sotsialismiks”?

Paraku on sõnake kaasa rääkida ka otstarbekusel; olgu teod millised tahes – kõige tähtsamaks osutub ikka, missugust nime nad kannavad. Ja seepärast jääb internatsionaalne vendlus igavesti natsionalistliku pimediku päripooleks.

Kaksteist aastat, mille vältel rahvussotsialism maailma arengut suunas, vajutasid jäädava pitseri ka rahva esimusele; saab ju ühe rahva sakraliseerimine teoks teiste rahvaste halvustamise arvel ja see tõsiasi jääb äratuntavalt tallele ka pärast ainulise rahva desakraliseerimist. Praegu elab rahvussotsialism eelkõige ksenofoobia nime all; on poliitik võõraste kohta midagi halvustavat ütelnud, siis tema fašistlik meelestatus täiendavaid tõendusi ei vaja.

Ometi ei suutnud rahvussotsialism rahva esimusele surmahoopi anda; praegu väljendub kõnealune nähtus püüdluses iseseisvusele: väiksemad tahavad, et nad suurtest vähem oleneksid. Inimsuse idee, s. t. kujutus internatsionaalsest vennlusest on juba ammu loomulikku surma surnud; stalinlik internatsionalism, nagu üldiselt teada, suubus hiljem uueks ajalooliseks ühenduseks, „nõukogude rahvaks” ja selle hiigelmoodustise eksistentsile saabus lõpp juba paarkümmend aastat tagasi. Poleks õige kujutleda toda lagunemist mingi erandliku, arenguloolisest üldsuundumusest häälbiva ilminguna: seda tõendavad usutavalt hilisemad analoogid Euroopas.

Mõistagi soovime nähtusele arusaadavaid põhjendusi leida; ja kõige usutavamaks, nagu ikka, osutub majanduslikku laadi seletus: töökamad ja jõukamad ei taha, et laisad kehvikud nende kulul elaksid. Sellele lisaks käibib põhjendina tugevama õigus, too, mille rakendamist väiksemaid valitsev suur endale üldreeglina lubab: on see ju ainus, mis laseb tal oma eelistest teadlikuks saada. Sedalaadi põhjendused kõlavad arusaadavalt, aga kõike need ei seleta. Hea küll, kontrast Põhja- ja Lõuna-Itaalia vahel hakkab tõepoolest silma, aga kas on ikka usutav, et Šotimaa Inglismaad toidab? Niisama pentsikult mõjub, kui meedias mainitakse Baieri iseseisvumise võimalust. Koguni USA-st kostab, et mõnes osariigis ei olda suurde tervikusse kuulumisega täiesti rahul. Ilmselt on tegemist püüdlusega, mille põhjustest pole ka püüdlejail endil rahuldavat ettekujutust. 19. aastasajal t u n t i, et ühinemisega peaks kaasuma mingeid üldisi, konkreetsemalt piiritlematuid paremusi; praegu seevastu adutakse, et suurimat eelist märgib olenematus.

See, et tendents pole suuri puudutamata jätnud, kõneleb alateadlikkuse kasuks. Väikeste püüdluses pole midagi arusaamatut; on ju nende seisundi halvemus nii ilmne, et nad suurtesse sulandumist peaksid lausa ihkama. Aga mispärast ei saa Saksamaa koosseisu kuuluda Austria? Religioon igatahes tuleb arvesse ainult nimelise takistusena.

Usutavaim kõigist põhjendustest on ilmselt nn. globaliseerumine, inimsuse idee õigusjärglane. Suurmõtetal pole Euroopale enam mõju, kuid kõikvõimsa majanduse toimejõust pääsu ei ole; väikesed tunnevad, et nad muutuvad suurtest üha sõltuvamaks, ja see äratundmine väljendub püüdluses köidikuid lõdvendada.

On ideede arengujärk Euroopal seljataga? Vähemasti oletuse korras peaks selline küsimus senise arenguloo taustal lubatud olema. Juba 18. sajandi lõpul oli Friedrich Schiller veendunud, et muud maailmajaod ei tule Euroopa kõrval kuigivõrd arvesse; nii suureks oli muutunud eurooplaste üleolek ülejäänud maailmast. Muule lisaks oli valgustusajastu reisikirjade lugemise aeg; esimesest ümbermaailmareisist alates olid eurooplased liikvel kogu maailmas ja noid reisimisi tutvustati raamatuis, mis kõik tõendasid, kui väga on valge inimene ette jõudnud tõmmumatest inimtõugudest. Sealtpaale on meil tavaks samastada üleeuroopalikku ülemaailmsega; „maailmakuulus” tähendab, et inimest tuntakse kogu

Euroopas. Alles 20. sajandil hakati säärast suhtumist „europotsentrismiks” halvustama.

Üleolekutunde põhjusi pole tarvis pikemalt selgitada; oli ju India, praegune gigant, Inglismaa alluvuses, ja kui Hiina püüdis esineda iseseisvamana, siis „oopiumisõjas” näidati talle otsekohe tema õige koht kätte. Tänapäevani käibib kujutus, mille kohaselt Esimene maailmasõda, s. t. Saksa impeeriumi sõda Prantsuse vabariigi vastu oli ennekõike võitlus „asumaade” pärast.

Euroopa esilekerkimise loo saab kokku võtta mõne lausega. Kristluse lahtumist saatis „inimese ja maailma avastamine”; ja maailm oli nii suur, et selle avastamisest jätkus täiesti uusaja esimeste sajandite sisustamiseks. Kristluse tõttu oli maailma mitmekesisus pikka aega tundmatuks jäänud ja seepärast süveneb avastamisega samaaegselt tõrjehoiak religioosse sõgeduse suhtes; areng saavutab kulminatsiooni Suure Prantsuse revolutsiooniga, mille käigus tehakse kristlusega sümboolne lõpp. Järgmisel, 19. sajandil hakatakse tundma, et mingi üldine ideoloogia peaks ühiskonnal siiski olema, ja see tunne saab väljenduse ühiskondliku õigluse nõudmises. Platonist alanud püüd leiutada täiuslik ühiskonnakorraldus muutub uuesti populaarseks ja sihti hakatakse nägema siinpoolse täiuse saavutamises. Viimane aga eeldab ennekõike ainelist küllust; sellest siis eriline tähelepanelikkus kõige suhtes, mis rikastumisele iganes kaasa aitab. Sotsialistid, üldinimliku õnne taotlejad, eitavad natsionalismi, kuna see viib kokkupõrgeteni erinevate rahvaste vahel. Paraku on iga inimene oma rahvaga seotud tihedamalt kui inimkonnaga ja seepärast peavad sotsialistlikud üliväärtused rahvuslikkuse ees taganema. Sadakond aastat väldanud arengu vältel üleneb rahvas sakraalseks, tuues lõpetuseks äratundmise: k a rahva ärapähitsemine põhjustab ainult õnnetusi.

Et rahva sakraliseerimist ei saa korrata, peaks olema endastmõistetav; eurooplastel tuleb leppida ideoloogilise nullseisuga. Religioossuse jäänukeist väärib nimetamist ainult üks: surmanuhtluse kaotamine; sellega püütakse endale sisendada, et inimelu kui selline peaks konkreetsete inimeste meelevallast justkui kõrgem olema. Aga see vaimuväärtus pole enam kui suuremõõtmeline analoog põgusale ajavahemikule Stalini valitsemisajal, mil surmanuhtlust asendas „kümme aastat kirjavahetuse õiguseta”.

Ideetu ühiskonna elujõud peaks selguma vastasseisus islamiga. Õnneks toimuvad sotsiaalsed selginemised tasapisi ja pikemaid ajavahemikke eeldades.

Ilmar Vene

(1951)

Lõpetas 1975. a. TRÜ saksa keele ja kirjanduse erialal. Alates 1979. a. Tartu ülikoolis raamatukoguhoidja. Mitmete esseeraamatute autor.